

TÜRK DÜNYASINDA DOMUZ (*Sus scrofa domesticus*) YETİŞTİRİCİLİĞİ VE TÜRK KÜLTÜRÜNDE DOMUZ

ÖZ

Dünyada yetiştiriciliği yapılan en eski çiftlik hayvanlarından olan domuz, çok yaygın bir şekilde beslenmekte olup dünya kırmızı et üretiminin yarısından fazlasını sağlamaktadır. Öte yandan bu derece önemli bir pozisyona sahip domuz, medeniyet tarihimiz boyunca en fazla tartışılan canlıların da başında yer almaktadır. Tartışmaların kaynağında ise semavi dinlerdeki yeri ilk sırada yer almaktadır. Türk kültüründe ise domuz, binlerce yıl öncesinde de rağbet gösterilmemiş canlılardan olmuştur. Türklerin söz konusu canlıya olan mesafesi sadece etinin tüketimi noktasında değil, genel olarak canlının kendisine karşı duyulan soğuklukla da açıklanmaktadır. Gerek dini gerekse geleneksel yaşam biçiminden kaynaklı olarak uzak durulan domuz, dünya genelinde hayvancılık içerisinde çok önemli bir yere sahip bulunmaktadır. Bu öneminden ötürü de ister turizme bağlı olarak ister gıda dışı domuz ürünleri noktasında uluslararası ticarete domuz / domuz ürünleri geniş bir paya sahiptir. Türk Cumhuriyetleri de bu pazarın dışında kalamamaktadır. Bu çalışmada da Türk Dünyası'nda domuz yetiştiriciliğinin durumu ve sosyo-ekonomik hayattaki yeri ilk olarak bir bütün şeklinde ele alınmıştır..

Anahtar Kelimeler: Domuz, *Sus scrofa domesticus*, Domuz Yetiştiriciliği, Domuz Eti, Domuz Kültürü, Türk Dünyası, Ziraat Coğrafyası.

Jel Kodu: N50, M14

Kaynak Göster (APA):

ŞAHİN, G. (2019). TÜRK DÜNYASINDA DOMUZ (*Sus scrofa domesticus*) YETİŞTİRİCİLİĞİ VE TÜRK KÜLTÜRÜNDE DOMUZ. Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi, 5 (9) , 104-122.

GÜVEN ŞAHİN
guwen_sahin@hotmail.com
Orcid: 0000- 0002-5054-3711

Araştırma Makalesi

Başvuru Tarihi: 30.06.2019
Kabul Tarihi: 30.12.2019

PIG (*Sus scrofa domesticus*) BREEDING IN THE TURKISH WORLD AND ITS PLACE IN TURKISH CULTURE

ABSTRACT

The pig, which is one of the oldest farm animal that bred in the world, is very widely fed and more than half of the world's red meat production is obtained from pig. On the other hand, having such an important position, pig is one of the most discussed creatures throughout our history of civilization. The source of the discussions is the first place in the celestial religions. In the Turkish culture, the pig was one of the most unpopular creatures even thousands of years ago. The distance of the Turks to the living creature is explained not only by the consumption of meat, but also by the coldness of the creature itself. The pig, which is avoided due to both religious and traditional life style, has a very important place in animal husbandry worldwide. Because of this importance, pig / pig products have a large share in international trade whether it is due to tourism or non-food pork products. The Turkish Republics cannot be excluded from this market. In this study, the status of pig breeding and its place in socio-economic life in the Turkish World are firstly considered as a whole.

Keywords: Pig, *Sus scrofa domesticus*, Pig Breeding, Pork, Pig Culture, Turkish World, Agricultural Geography.

Jell Classification: N50, M14

Cite (APA):

ŞAHİN, G. (2019). TÜRK DÜNYASINDA DOMUZ (*Sus scrofa domesticus*) YETİŞTİRİCİLİĞİ VE TÜRK KÜLTÜRÜNDE DOMUZ. Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi, 5 (9) , 104-122.

GÜVEN ŞAHİN
guwen_sahin@hotmail.com
Orcid: 0000- 0002-5054-3711

Research Article

Date Received: 30.06.2019
Date Accepted: 30.12.2019

GİRİŞ

Dünyadaki en yaygın memelilerden birisi domuz olup aynı zamanda çiftlik hayvanları içerisinde de (Büyük ve küçükbaş hayvanlar kapsamında) en geniş paya sahip olan canlıdır. Yetiştiriciliği yapılan en eski kültür hayvanlarından biri olan domuz, yapılan çalışmalara göre ilk olarak Anadolu (Özellikle güneydoğusu)'nun da içinde yer aldığı Güneybatı Asya'da yetiştiriciliğine başlanmıştır. Öte yandan domuz, medeniyet tarihimiz boyunca pek çok ironiyi bünyesinde barındıran canlıların başında yer almaktadır. Dünyanın bir kesiminde en yaygın yetiştirilen ve et üretiminde en fazla yararlanılan hayvan ile diğer kesimde tamamiyle uzak durulan ve hatta iğrenilen canlının aynı olması toplumdan topluma domuza türlü anlamlar yüklenmesine neden olmuştur.

Domuzun nahoş bir canlı olarak algılanışının geçmişi Antik Yunan'a kadar uzanmaktadır. Yine Antik Mısır'da da domuzdan uzak durulmuş, domuzun cüzzam taşıyıcısı olduğuna inanıldığından, domuzla ilgilenenlere de iyi gözle bakılmamıştır. Bununla birlikte toplumdaki farklı dini inançlar, batıl itikatlar ve alışkanlıklar da domuzun pek çok toplumda kötü bir imajının oluşmasına neden olmuştur. Domuz etinin haram kabul edildiği ve genel olarak domuzdan uzak durulan toplumlarda canlı genellikle olumsuz şeylerle özdeşleştirilmiş ve çoğu zaman da bir hakaret / aşığılama aracı olarak kullanılmıştır. Domuzun birtakım özellikleri de toplumlarda oluşan olumsuz imajını desteklemiştir. Örneğin domuzun zaman zaman (Özellikle esaret altında) yavrularını yeme davranışı göstermesi, zirai faaliyetler kapsamında mahsullere verdiği zarar gibi hususlar domuzla ilgili olumsuz imajı kuvvetlendiren noktalardan birkaçıdır.

Türklerde ise domuz hem İslamiyet öncesinde hem de İslamiyet sonrasında uzak durulan canlıların başında yer almıştır. İslamiyet'ten önce Türk topluluklarında domuzdan uzak durulması veya domuza ilgili gösterilmemesinin sebebi ağırlıklı olarak Türklerin yaşam şekline kaynaklanıyorken, İslamiyet'in benimsenmesinin sonrasında ise dinin kuralları gereği ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada da genel olarak bir çiftlik hayvanı olan domuzun genel özellikleri ve küresel zirai hayattaki yeri yanı sıra Türk kültüründeki yeri bir bütün olarak ele alınmıştır.

Domuzun Genel Özellikleri ve Yetiştirilmesi

Domuz (*Sus L.*), Suidae (Domuzgiller) familyasından, geviş getirmeyen alt takımından Avrasya menşeli bir canlıdır. Günümüzde hem yabani olanları hem de kültür ırkları dünyanın hemen her ülkesinde bulunmaktadır. Türkiye'nin de içinde yer aldığı Avrasya'nın çok geniş bir bölümünde yayılış gösteren yaban domuzu (*Sus scrofa*)¹, ekseri sert ve yoğunla yakın ölçüde kıllarla kaplı, hortumumsu burnu, ağızdan dışarı doğru kıvrılarak uzayan dişleri (Trofesi)² ve çift tırnaklı ayaklarıyla karakterize edilmektedir. Henüz 1 yaşına erişmeden üreme kabiliyetine erişen dişi yaban domuzu aynı zamanda tek seferde 6 – 7 yavru yavrulayabilir. Farklı ekolojik koşullara kolay adapte olan domuzun beslenme açısından hepçil (Hem otobur hem etobur) olmasıyla da seçici olmayışı en önemli avantajıdır. Öte yandan domuzların da tıpkı mandalar gibi ter bezlerinin olmayışı, canlıların sürekli çamurlu, bataklık ve nispeten su kaynaklarına yakın yerlerde yaşamasını gerektirmektedir. Yaygın olarak yetiştiriciliği yapılan evcil domuz (*Sus scrofa domesticus*) ise bahis konusu bu yaban domuzunun evcilleştirilmesiyle gelişmiştir.

Domuz, eti ve yağı başta olmak üzere derisi ve kıllarından da yararlanan bir çiftlik hayvanıdır. Yaban domuzu avcılığında ise canlıların dikkat çekici dişleri (Trofesi) ekonomik değeri haiz kısımlarıdır. Elbette bir çiftlik hayvanı olarak domuzun en değerli ekonomik kısımları eti ve

¹ Bahis konusu yaban domuzu dışında sakallı yaban domuzu (*Sus barbatus*), Filipin yaban domuzu (*Sus philippensis*), Cava yaban domuzu (*Sus verrucosus*) ve Vietnam yaban domuzu (*Sus bucculentus*) gibi sayısı artırılabilir çok sayıda yaban domuzu türü ve alttür bulunmaktadır.

² Erkek domuzlarda 25 cm.'i bulabilen dışa doğru kıvrımlı köpekdişleri avcılar ve koleksiyonerlerce toplanmakta ve pazarlarda doğal hali veya işlenerek yüksek fiyatlardan işlem görmektedir.

yağıdır. Domuz eti doğrudan tüketimi kadar başta jambon olmak üzere çeşitli işlenmiş etlerin eldesinde de yaygın bir şekilde kullanılmakta ve buna yönelik özel ırklar seçilerek besiciliği yapılmaktadır. Örneğin; jambon için yavaş şişmanlayan domuz ırkları tercih edilmektedir. Domuzdan elde edilecek ürüne göre 5 – 6 aylıkken kesime gelen ortalama canlı ağırlığı 80 – 90 kg. olan domuzun et miktarı yağından fazla ve eti de yumuşak olurken 6 – 7 aylık ve ortalama canlı ağırlığı 100 – 110 kg. olan domuz iyi kalite jambon, sosis ve sucuk için elverişli et sağlar, daha yaşlılarda ise canlı ağırlığı 125 kg. olan domuzlar yağ eldesi için tercih edilir (Çalışkaner, 1984: 2). Domuz yağı elde etmek için ise ekseri geç gelişen ırklar tercih edilmektedir.

Hayvanın canlı ve karkas ağırlığı tüm hayvancılık faaliyetlerinde olduğu gibi dikkatle takip edilen en önemli noktadır. Zira ekonomik bir hayvancılık için ve harcanan emekten gerektiği gibi bir karşılık almak için bunun önemi yadsınamaz. Domuz yetiştiriciliğinde de ırkına bağlı olarak değişme göstermekle beraber canlı 7 – 8 aylıkken kesime gelir ve bu dönemde ideal bakım ve beslenme sağlandığı takdirde canlı ağırlığı ortalama 120 – 130 kg.'ı, karkas ağırlığı ise 70 – 80 kg.'ı bulabilmektedir. Bu ortalama değerlerin dışında örneğin bir Yorkshire Domuzu (Büyük İngiliz Beyaz Domuz) 1 yaşında iken 250 kg. ve daha da üzerine çıkabilirken, bir Berkshire Domuzu ise 200 – 240 kg. arasında ağırlığa ulaşır (Batu, 1965: 28). Türkiye şartlarında sınırlı miktarlarda domuz beslenmesinden ötürü ve salt turistlere (Sınırlı olarak da Türkiye'de daimi olarak ikamet eden Hıristiyan halk için) yönelik et üretimi yapıldığından daha erken kesim gerçekleşmekte ve bu da et verimini düşürmektedir.

Domuz yetiştiriciliğinde ırk seçimi önemli bir diğer husustur. Domuzlar yerli (Yabani) ve kültür (Egzotik) ırkları olmak üzere ikiye ayrılmakta olup kültür ırkları da kendi içerisinde etlik ve yağlık domuzlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kültür ırkları başta İngiliz yerli ırkları olmak üzere Alman ırklarının melezlerinden oluşmaktadır. Kültürü yapılan başlıca domuz ırkları;

İngiliz Irkları:

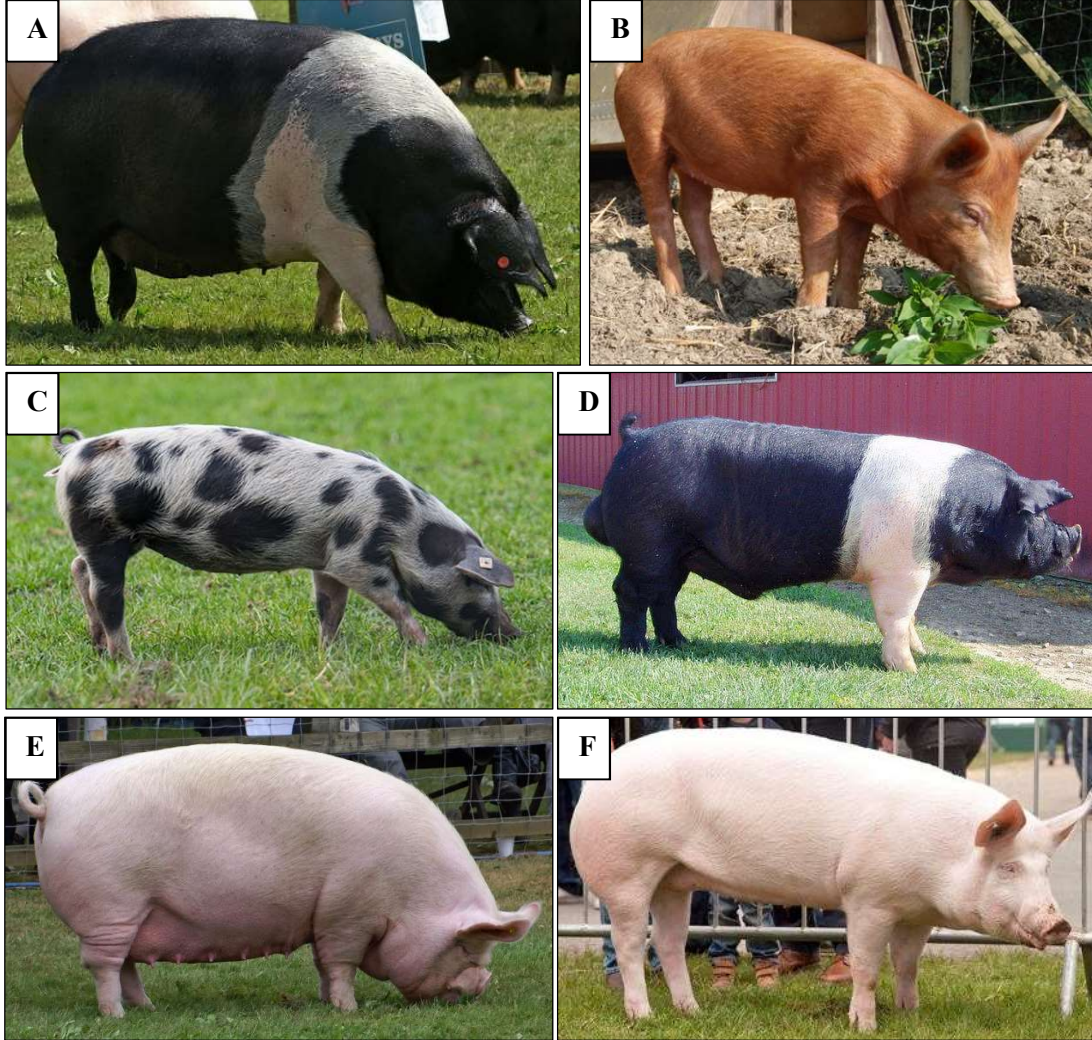
- ❖ Middle White
- ❖ Yorkshire / Büyük İngiliz Beyaz Domuzu
- ❖ Hampshire Domuzu
- ❖ Cornwall / Büyük İngiliz Siyah Domuzu
- ❖ Berkshire / İngiliz Beyaz Domuzu
- ❖ Welsh / İngiliz Beyaz Domuzu
- ❖ Essex Domuzu
- ❖ Saddleback Domuzu
- ❖ Tamworth / Yerli İngiliz Domuzu (Kızıl)

Alman Irkları:

- ❖ Beyaz Asil Domuz
- ❖ Bentheim Siyah Alaca
- ❖ Alman Beyaz Asil Domuzu
- ❖ Alman Asilleştirilmiş Yerli Domuzu
- ❖ Göttingen Mini (Cüce) Domuzu
- ❖ Hannover / Bavyera Irkları

Yukarıda sayılanlardan Berkshire (İngiliz Beyaz Domuzu) etlik çeşitler arasında en yaygın olanlardan biri olup Cornwall ise yağ eldesi için tercih edilmektedir. Günümüzde en fazla yetiştiriciliği yapılan domuz ırklarının 21 tanesi İngiliz, 8 tanesi ABD ve 7 tanesi de Alman kökenli ırklar olup geri kalan ırkların önemli bir kısmı Avrupa ve Uzak Doğu menşelidir.

Fotoğraf 1. Dünyada Yetiştiriciliği Yapılan Domuz Irklarından Birkaçı A: İngiliz Saddleback Domuzu; B: Tamworth Domuzu; C: Bentheim Siyah Alaca; D: Hampshire Domuzu; E: Middle White Domuzu; F: Amerikan Yorkshire Domuzu³

Domuz yetiştiriciliğinde uygun ırk seçimi yanı sıra yem temini ve ideal barınakların yapımı gibi hayvancılığın genel prensiplerine de dikkat edilmesi gerekmektedir. Bunlar içerisinde ise iyi kalitede et, yağ, deri ve diğer ürünlerin eldesinde, besleme en önemli husustur. Besleme açısından domuz toleransı en yüksek hayvanlardan biridir. Bununla birlikte ideal bir domuz yetiştiriciliğinde de dikkat edilmesi gereken hususlar vardır ki bu kapsamda sap – saman gibi kaba yem çok tercih edilmez. Söz konusu yetiştiricilik için özellikle tarıma dayalı sanayi faaliyetlerinin (Şeker ve yağ fabrikaları gibi) belli bir mesafe aralığı gözetilerek bulunduğu yerler tercih edilebilir. Böyle bir

³ Görseller için bkz. A: <http://www.pigbrother.co.uk/pig-breeds/saddleback-pigs/>; B: <https://tr.pinterest.com/pin/536632111819627569/>; C: <https://thepigsite.com/>; D: <http://startuptipsdaily.com/pig-farming-in-nigeria/hampshire-pig/>; E: https://en.wikipedia.org/wiki/Middle_White; F: <https://www.petmapz.com/breed/american-yorkshire-pig/> (Son erişim: 14.05.2019).

imkanın olmadığı ve münferit besiciliğin yapıldığı hallerde temel yem malzemesi olarak başta arpa olmak üzere mısır, yulaf, buğday kepeği, küspeler (fındık, susam, ayçiçeği, pamuk, soya fasulyesi, haşhaş ve keten tohumu gibi), patates, balık, kemik unu ile mezbaha artıkları sayılabilir. Bunlar dışında beşeri faaliyetler neticesinde elde edilen artıklar da domuz beslemede değerlendirilebilecek yem malzemeleri olabilmektedir. Mandıra artıkları, bol miktarda mutfak artıklarının söz konusu olduğu yerler (Oteller, yemekhaneler, restoranlar gibi) domuz besiciliği için önemli yem temin yerleri olarak sıralanabilir. Domuz yetiştiriciliğinde “*Domuz ne balsa yer, beslenmesi çok kolaydır*” gibi fikirler yaygın olsa da belli dönemlerde beslenme düzenine dikkat edilmesi büyük önem arz etmektedir. Ortalama 1 kg. domuz eti için 3 kg. iyi kalite yemin verilmesi gerekmektedir. Elbette domuzun, çoğu çiftlik hayvanı içerisinde beslenmesi kolay canlılardan birisi olduğunu söylemek de yanlış olmaz.

Domuz Kültürünün Tarihi

Domuzun ilk olarak kültüre alındığı saha, genel bir ifadeyle günümüz Türkiye’sinin de bir kısmını içine alan saha olarak işaret edilse de yapılan arkeolojik çalışmalarla bu alan daha da sınırlandırılmaktadır. Domuzun önceleri kabaca Orta Asya olarak belirtilen ilk evcilleştirildiği alan (Pınar, 1945: 12) daha sonra Hazar Denizi – İran Yaylaları ve Moğol Çölü (Gobi Çölü) ile çevrelenmiş saha olarak belirtilmiştir (Batu, 1965: 26). Öte yandan yapılan son arkeolojik çalışmalar, özellikle de Göbeklitepe kazıları, domuzun ilk olarak Anadolu’nun güneydoğusu, Mezopotamya’nın kuzeyinde evcilleştirildiğini göstermiştir. Domuz yetiştiriciliği ile ilgili başlıca bulgular;

- ❖ Batman – Hollan Çemi Höyüğü: Sason Çayı’nın batı kıyısındaki antik bir site olan Hollan Çemi Höyüğü, günümüzden 11.700 – 11.270 yıl öncesine tarihlenmektedir. Bölgede 2 ton kadar hayvan kemiği bulunmuş olup bunun % 12 gibi önemli bir kısmı domuz kemiğidir.
- ❖ Diyarbakır – Çayönü Höyüğü (Tepesi): Ergani’nin 7 km. güneybatısında, M.Ö. 8200 ila 6000 yıl öncesine ait kalıntıların bulunduğu höyüktür. Yaban domuzu kalıntıları yanı sıra domuz kültürü yapıldığına yönelik kalıntılar ele geçirilmiştir.
- ❖ Şanlıurfa – Nevali Çori: Hilvan’daki bu tarihi saha günümüzde Atatürk Barajı’nın suları altında kalmıştır. M.Ö. 8400 – 7540’a tarihlenen kalıntılar arasında yaban domuzu kemikleri ve domuzun evcilleştirildiğine ait kalıntılar bulunmuştur.

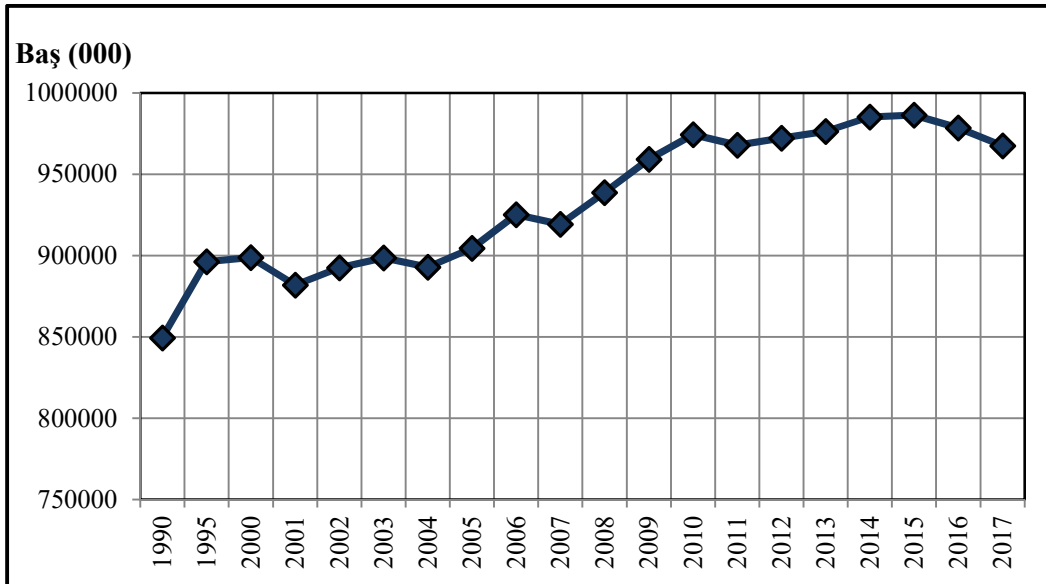
Domuzun ilk olarak evcilleştirildiği yer zooarkeolojik çalışmalar ışığında Yakın Doğu / Güneybatı Asya olarak işaret edilse de daha detaylı bir sınır çizilecek olursa Anadolu’nun güneybatısının gösterilmesi uygun olacaktır. Faaliyetin zaman aralığı ise M.Ö. 8000 – 9000 yıllarına uzanmaktadır. Batu (1965), domuzun ilk olarak M.Ö. 7000 – 8000 yıl önce evcilleştirildiğini belirtmiştir. Chen ve arkadaşları (2007: 153), M.Ö. 9000’lerde, Ottoni ve arkadaşları (2013: 825) ise Yakın Doğu’da M.Ö. 8500’lerde evcilleştirildiğini ifade etmişlerdir. Bu alanda çalışan araştırmacıların tarihlendirmedeki temel dayanağı ise Çayönü Höyüğündeki domuz kemikleri ve domuz yetiştiriciliğinin ilk buluntuları kabul edilen hayvan barınakları olmuştur. Buna göre de en genel ifadeyle domuzun günümüzden 9000 ila 10.000 yıl önce evcilleştirildiği söylenebilir.

Günümüzde dünya genelinde yaygın olarak yetiştiriciliği yapılan asil domuz ırkları, esasında Asya’da ilk olarak kültüre alınmış olan ırklarla Avrupa menşeli yaban domuzlarının melezleridir. Evcil domuz (*Sus scrofa domesticus*) için ilk olarak kültüre alınan ırklardan Bantlı Domuz ya da Endonezya Yaban Domuzu (*Sus scrofa vittatus*) olarak bilinen canlı başta olmak üzere Avrupa Yaban Domuzu (*Sus scrofa ferus*) ve Akdeniz Yaban Domuzu (*Sus scrofa mediterraneus*) işaret edilmektedir (Pınar, 1945: 13; Batu, 1965: 26). Corbet (1978)’e göre ise evcilleştirilen ilk domuz Hindistan, Nepal ve Myanmar’da yayılış gösteren Hindistan Yaban Domuzu (*Sus scrofa cristatus*)’dur. Türkiye’de evcil domuzun atalarından olduğu kabul edilen 2 alttür yayılış

göstermekte olup bunlar; *Sus scrofa scrofa* Linnaeus, 1758 ve *Sus scrofa libycus* Gray, 1868'dir. Bunlardan *Sus scrofa libycus* (Anadolu Yaban Domuzu), Balkanlardan Kazakistan'a kadar geniş bir alanda yayılış göstermektedir.

Domuz Yetiştiriciliğinin Coğrafi Dağılımı

Türk Dünyası'nda domuz varlığı, besiciliği ve Türk kültüründeki yerini izaha başlamadan evvel kısaca söz konusu hayvancılık faaliyetinin dünya ölçeğindeki durumundan bahsetmek yerinde olacaktır. Öncelikle dünya genelinde son yıllardaki domuz sayısını incelediğimizde şekil 1'de de görüldüğü üzere zaman zaman küçük çapta gerilemeler söz konusu olsa da genel itibariyle bir artış yaşandığından bahsedebiliriz. Son 20 yıl içinde 1997'deki en düşük seviye olan 830.370.398 baş domuz varlığının ardından ortalama 900 – 920 milyon başlık domuz varlığı görülmektedir (Şekil 1). 2005 yılından itibaren ise dünya domuz varlığı 900 milyon başın altına inmemiştir. İlerleyen yıllarda artmaya devam eden domuz sayısı 2010'da 1 milyar başa yaklaşmış olsa da bundan sonraki yıllarda çok küçük çapta bir gerileme söz konusu olmuştur. Son olarak 2017'ye gelindiğinde dünya toplam domuz varlığı 967 milyon baş olarak gerçekleşmiş olup bu miktarın % 57.6'sı Asya kıtasında (557.628.511 baş) bulunmaktadır (FAO, 2019). Kıtalar ölçeğinde Asya'yı sırasıyla % 19.2'lik payla Avrupa, % 18.6 ile Amerika, % 4 ile de Afrika takip etmektedir.

Kaynak: FAO, 2019.

Şekil 1. Seçilmiş yıllar itibariyle dünya toplam domuz varlığı

Ülkeler bazında domuz varlığına da kısaca değinecek olursak 2017 itibariyle toplam 188 ülkede domuz yetiştiriciliği yapılmış, bunlardan 16 tanesinin domuz varlığı 10 milyonun, 50'sinin de 1 milyonun üzerindedir. Ülkeler kapsamında 2017 itibariyle dünya toplam domuz varlığının % 45'i Çin'de (Tayvan dahil toplam 435.037.100 baş) bulunmaktadır ki kabaca dünya domuz varlığının yarısına yakınına sahiptir (FAO, 2019). Aynı yıl Çin'i sırasıyla ABD (73.414.900 baş), Brezilya (41.099.460 baş), İspanya (29.971.357 baş), Almanya (27.577.568 baş), Vietnam (27.406.739 baş) ve Rusya Federasyonu (22.027.698 baş) takip etmiştir (FAO, 2019). Söz konusu ülkeler dünya domuz varlığının % 67.8'ine sahiptir.

Domuzculuğun dünyadaki dağılımının izahının ardından domuz eti ve diğer domuz ürünlerinin tüketiminin yasak olduğu ülkelerdeki dağılıma baktığımızda nüfusunun tamamı ya da büyük bir kısmı Müslüman olan ülkelere 38'inde kayda değer miktarda domuz yetiştiriciliği yapıldığı

bilinmektedir. Bunlardan dünyanın en kalabalık Müslüman ülkesi olan Endonezya'da 2017 itibariyle 8.138.276 baş, Nijerya'da 7.506.015 baş ve Malezya'da ise 1.647.594 baş domuz bulunmaktadır (FAO, 2019). Musevilerce de tüketilmeyen domuz etine karşılık İsrail'de de belli miktarda domuz yetiştiriciliği söz konusudur. Buna göre ülkede 2000'de 141.000 baş, 2010'da 223.000 baş ve 2017'de de 190.000 baş domuz varlığı bulunmaktadır (FAO, 2019). Domuz etinin dini gerekçelerle yasak olduğu ülkelerdeki domuz yetiştiriciliğinin önemli bir kısmı ülkelerdeki yabancılardan taleplerini karşılamaya yönelik yapılmaktadır.

Tablo 1. 2000 – 2017 Arası Dünya Kırmızı Et Üretimi ve Domuz Etinin Oranı⁴

Yıl	Kırmızı Et (Ton)	Domuz Eti (Ton)	Domuz Eti Oranı (%)
2000	156.723.431	85.917.489	54.8
2001	156.269.021	86.337.754	55.2
2002	160.383.836	88.780.643	55.3
2003	164.324.781	92.114.748	56.0
2004	166.227.370	92.609.958	55.7
2005	169.676.915	98.784.115	58.2
2006	174.340.874	100.759.753	57.8
2007	179.345.791	99.363.744	55.4
2008	182.544.124	103.563.936	56.7
2009	185.084.479	106.148.192	57.3
2010	187.957.079	108.972.569	58.0
2011	188.669.758	109.623.889	58.1
2012	194.715.274	113.126.600	58.1
2013	198.222.917	115.104.163	58.0
2014	201.273.204	117.248.409	58.2
2015	203.987.937	119.528.582	58.6
2016	204.117.334	118.907.268	58.2
2017	205.957.656	119.886.758	58.2

Kaynak: FAO, 2019.

Domuzun tükettiği besinleri kısa sürede ete ve yağa dönüştürme kabiliyetinin domuz yetiştiriciliğinin en cazip yönü olduğu daha öncede belirtilmişti. Gerçekten de dünya genelinde çok geniş bir yetiştiricilik faaliyeti olan domuzculuktan, buna bağlı olarak da et üretiminde yoğun bir şekilde yararlanılmaktadır. Nitekim tablo 1'de de görüldüğü üzere 2000 – 2017 yılları arasında dünyada üretilen kırmızı etin yarısından fazlasını domuz eti oluşturmaktadır. Hatta domuz eti üretim hızı ve toplam kırmızı et üretimindeki payının da kayda değer ölçüde arttığı da dikkat çeken bir

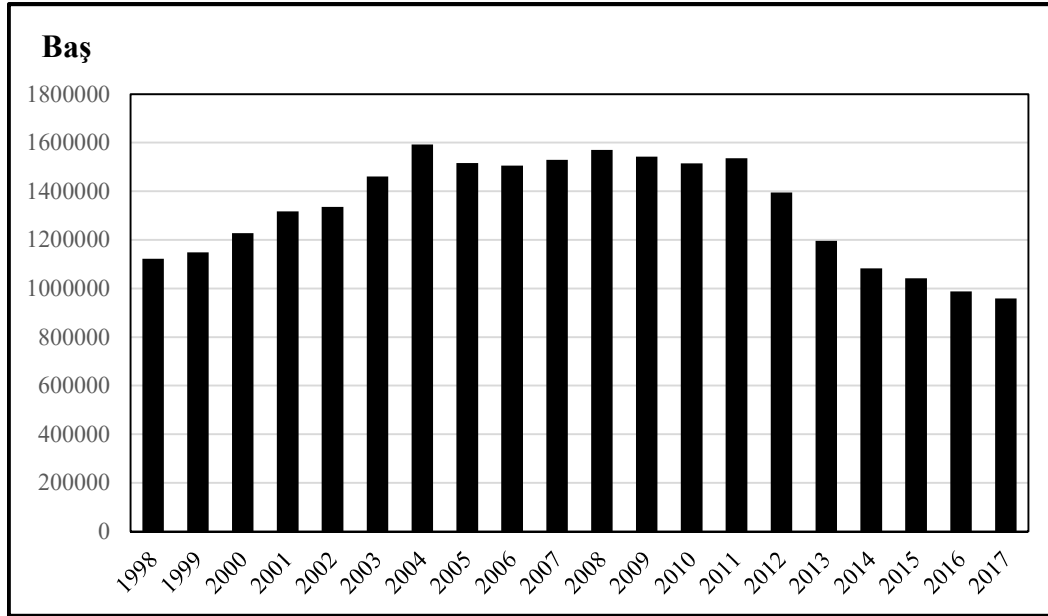
⁴ Dünya toplam kırmızı et üretimi verilerine ait oluşturulan bu tabloda domuz, sığır, koyun, keçi, manda ve deve eti toplamı yer almıştır. Bunun dışında FAO tarafından derlenen kemirgenler ve av hayvanlarına ait istatistikler toplam üretime dahil edilmemiştir.

diğer husustur. Dünya genelinde 2000'den 2017'ye değin toplam kırmızı et üretimi kabaca 50 milyon ton artmış olmasına karşın sadece domuz eti üretimi 34 milyon ton artış göstermiştir. Oransal olarak 2000'deki % 55'e yakın olan pay, 2017'ye gelindiğinde % 60'a yaklaşmıştır (Tablo 1). Söz konusu bu özelliğiyle dünya hayvancılığı ve et üretiminde domuzun göz ardı edilemeyecek bir payı ve büyük bir iktisadi kol olduğu anlaşılmaktadır.

Türk Dünyasında Domuz Varlığı

Geleneksel Türk mutfak kültüründe ve zirai alışkanlıkları içerisinde domuz ve domuz ürünlerinin yer almıyor oluşu söz konusu faaliyeti sınırlamakta veya büyük ölçüde yok sayılmasına neden olmaktadır. Bununla beraber domuzun Türk toplumunda iyi anılmıyor oluşu aynı zamanda İslam'ın gereği olarak domuzdan uzak durulması bu faaliyetle ilgilenilmesini kısıtlayan temel faktördür. İlerleyen bölümlerde Türkiye'de domuz yetiştiriciliği bahsinde daha detaylı izah edeceğimiz temel problemler noktasında insanların "domuz yetiştiricisi, domuzcu, domuz tüccarı" gibi adlandırmalarla anılmaktan çekinmesi de söz konusu faaliyet için önemli engelleyiciler arasında yer almaktadır.

Kaynak: FAO, 2019.

Şekil 2. Son 20 yılda Bağımsız Türk Cumhuriyetlerindeki domuz varlığı

İlk olarak Bağımsız Türk Cumhuriyetleri'ndeki domuz varlığına bakacak olursak bu alanda dikkat çekici seviyelerde domuz yetiştiriciliği yapıldığı dikkat çekmektedir. Bağımsız Türk Cumhuriyetleri'nde son 20 yıldaki domuz sayısı, sadece son 2 yılda 1 milyon başın altına inmiştir (Şekil 2). 2004 – 2011 yılları arasında ise toplamda 1.5 milyon başlık domuz varlığı bulunuyordu. Bahis konusu ülkelerin toplam domuz varlığı 2011'den itibaren düzenli bir şekilde gerilemeye başlamış ve ilk olarak 2016'da 988.360 baş domuzla 1 milyon başın altına inmiştir. 2017'ye gelindiğinde söz konusu ülkelerin toplam 958.245 baş domuz varlığı bulunmakta olup bu değerle dünya domuz varlığının % 0.09'una sahiptirler (FAO, 2019). Türk Cumhuriyetleri'ndeki domuz varlığının son 20 yıldaki durumu incelendiğinde genel olarak sayının azalmakta olduğu, Azerbaycan ve Türkmenistan'da % 50'den fazla, Kırgızistan ve Kazakistan'da da önemli ölçüde domuz sayısının azaldığı, Türkiye'de ise değişken bir durumun söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

Genel olarak Türk Cumhuriyetlerindeki domuz yetiştiriciliğini değerlendirmek gerekirse Kazakistan başta olmak üzere Rus halkının hala yoğun olarak yaşadığı yerlerde talep doğrultusunda

bu faaliyetin nispeten kayda değer bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Türk Cumhuriyetleri içerisinde geçmişten beri en fazla domuz beslenen Kazakistan'da 1998'de 879.000 baş olan domuz sayısı 2002'de 1.123.800'e, 2007'de 1.304.900'e, 2011'de 1.344.000'e çıkmış fakat son yıllarda 1 milyon başın altına inmiştir. Buna göre ülkede domuz sayısı 2015'te 887.627 başa, 2017'de de 815.121 başa düşmüştür (FAO, 2019). Kazakistan'da ülkenin özellikle doğu ve kuzey eyaletlerinde domuz yetiştiriciliği söz konusudur. Kuzey Kazakistan'da 183.830 baş, Kostanay'da 176.539 baş, Akmola'da 110.839 baş, Karaganda'da 81.039 baş, Pavlodar'da 70.796 baş ve Doğu Kazakistan'da da 64.248 başlık domuz varlığı bulunmakta olup diğer eyaletler de 50 bin başın altında domuz bulunmaktadır (Kazakistan Tarım Bakanlığı, 2019). Kazakistan'da menşei Aksay olan *Aksay Siyah Alaca Domuzu* yetiştiriciliği önemli bir yere sahiptir⁵. Her ne kadar Kazakistan'da domuz varlığında kayda değer gerilemeler söz konusuysa da 2017'de domuz varlığıyla Türk Cumhuriyetleri'nde beslenen domuzun % 85 gibi önemli bir kısmına sahiptir. Kazakistan'ın ardından sırasıyla Özbekistan'da 75.300 baş, Kırgızistan'da 52.169 baş, Türkmenistan'da 9.500 baş, Azerbaycan'da 4.856 baş ve Türkiye'de 1.361 baş domuz bulunmaktadır (FAO, 2019; TÜİK, 2019). Özbekistan, domuz varlığında belli bir aralığın korunduğu tek Türk Cumhuriyeti'dir. Ülkede 1999'da 80.000 baş olan domuz varlığı 2004'te 86.700 baş, 2008'de 92.000 baş, 2015'te 87.800 baş ve 2017'de de 75.300 baş olmuş, buna göre genel olarak son 20 yıl için ülkenin domuz varlığı ortalama 85 – 86 bin baş aralığında seyretmiştir diyebiliriz. Türkmenistan'da domuz varlığı sürekli gerilemiş, 1998'de 55.000 baş olan domuz varlığı 2014'te 8.500'e inmiş ve 2017'de de az sayıda artarak 9.500 baş olmuştur. Azerbaycan'da da benzer şekilde domuz varlığı önemli ölçüde gerilemiş ve ülkede 1999'da 26.103 baş olan domuz sayısı 2012'de 6.146 başa, 2017'de de 4.856 başa inmiştir. Kırgızistan'da da domuz sayısı azalmakla beraber bu gerileme daha yavaş seyretmekte 2001'de 101.053 baş olan domuz sayısı 2006'da 77.786'ya, 2011'de 59.202'ye, 2015'te 50.345'e gerilemiş, 2017'de ise bir miktar artarak 52.169 baş olmuştur.

Türkiye'de domuz yetiştiriciliğini incelediğimizde konuyla ilgili ilk kesin bilgiler 1800'lerde Polonezköy (Adampol)'e yerleşen Lehler tarafından bu faaliyete başlandığı yönündedir (Pınar, 1945: 56). Bununla birlikte İstanbul'un Beyoğlu ve Karaköy gibi geçmişte gayrimüslim tebaanın yoğun olduğu yerlerinde salt domuz eti ve ürünleri (Jambon, pastırma gibi) satan kasaplar (4 – 5 kadar) da bulunuyordu (Pınar, 1945: 57). Cumhuriyetin kurulması ve her alanda hızla gelişen bir Türkiye'nin tasarlanması noktasında yurtdışından davet edilen yabancı uzmanların ihtiyaçları için de Ankara'da domuz eti satan iki müessese açılmıştır (Pınar, 1945: 57). Cumhuriyet Dönemi'nde ülkedeki domuz yetiştiriciliği ile ilgili ilk müspet girişimler ise 1930'lu yıllarda başlamıştır. Bununla birlikte her ne kadar ülkemizde daha önceleri Rumlar başta olmak üzere diğer gayrimüslim kesimler tarafından domuz yetiştirilmiş olsa da genellikle lokal ve küçük ölçekli faaliyetler olarak kalmışlardır. Bunda muhtemelen Türk kültürünün etkisi, karakteristik Ortadoğu ve Akdeniz mutfaklarında domuz etinin fazlaca yer bulmaması da etkili olmuştur.

Türkiye'de bu alandaki planlı girişimler Şeker Fabrikaları Umum Müdürlüğü'nün pancar küspesinin hayvancılığa olan katkısını halka sunmak için önce inekçilik ardından da birkaç damızlık domuzla bu işe girmesiyle başlamıştır. Trakya'da Sarımsaklı Çiftliği'ndeki bu girişim ilk yıllarda oldukça iyi sonuçlar vermiştir. Bunun sonucunda da ülkenin en büyük domuz ahır tesis edilmiştir. Söz konusu işletme beton zeminli, dekovil hatlı, iki yüzme havuzlu, kireçli modern yalıkları bulunan, gezinme ve otlama için tesis edilmiş meraları ile dönemi için oldukça kompleks bir yapıydı. Bunun sonucunda da çiftlik yılda 600 ila 800 baş arasında domuz yetiştiriciliği kapasitesine erişmişti (Pınar, 1945: 58). Bu başarılı girişimin ardından Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu (1938 – 1950)'da harekete geçmiş ve Kırklareli (Lüleburgaz) Türkgeldi Çiftliği (Türkgeldi Tarım İşletmesi)'nde domuzculuğa başlamıştır. Domuzculuktaki bu karlı ve de hızlı gelişme dönem

⁵ Aksay Siyah Alaca Domuzu: Batı Kazakistan Eyaleti'nin Aksay şehrinden adını alan bu kültür ırkı, özellikle eti için bölgede hala yaygın bir şekilde beslenmektedir.

için diğer hayvancılık sektörlerinin de dikkatini çekmiş, Karacabey Harası (Bursa)'nda da ek bir faaliyet olarak domuz yetiştiriciliği yapılmaya başlanmıştır (Pınar, 1945: 59). Tüm bunların sonunda 1940'ların ikinci yarısına gelindiğinde sadece İstanbul'da bir düzine, Ankara (Çivril)'da da bir tane domuz yetiştiren işletme bulunuyordu. Söz konusu yıllarda Türkiye'de 2.200 başlık domuz mevcudu bulunuyordu. Domuz yetiştiriciliğinin kısa sürede gelişmesinde domuzun uysal oluşu, çabuk üremesi, hem ahır hem de merada rahatlıkla yetiştirilebilir olması, et veriminin yüksekliği, çok ekonomik besin (yem) maddelerini kısa sürede ete ve yağa dönüştürebilme kabiliyeti, pazar sıkıntısı yaşamaması ve dayanıklılığı rol oynamıştır.

Bir dönem Türkiye'de domuz yetiştiriciliği terkedilmiş olsa da zaman zaman küçük ölçekli işletmeler faaliyette bulunmuşlardır. En büyüğü Balıkesir'de olmak üzere Antalya, Edirne, İzmir ve Kırklareli'nde 2000'lerin ilk yarısında toplam 5 domuz çiftliği bulunmaktaydı. İstanbul ve çevresindeki işletmeler ise 2004'te artan şikayetler ve işletmenin atıklarını, suyunu Sazlıdere Barajına boşaltan Türkköse Deresine bırakıyor oluşu gerekçesiyle kapatılmıştır. Türkiye'deki domuz çiftliklerinden⁶ 1995 yılında kurulan ve faaliyetine hala devam eden Antalya'daki işletme Türkiye domuz yetiştiriciliğindeki temel kuruluşlardan biri ve en büyüğüdür. Domuz yetiştiriciliği ve sektörle ilgili birtakım bilgileri temin etmiş olduğumuz kuruluş Antalya'nın Manavgat ilçesinin Çeltikçi Köyü'nde toplam 57 dönüm arazi üzerinde kurulmuş olan bir işletme olup sahanın yaklaşık 6 – 7 dönümü domuz yetiştiriciliği için tahsis edilmiştir. Günümüzde Türkiye'nin tek ruhsatlı domuz kesimhanesine⁷ sahip işletmede her yıl işletmenin turizm sektörüne domuz eti sağlamanın yanı sıra sınırlı sayıda domuz eti satışı yapan mağazalara da ürün göndermektedir. Üretilen domuz eti özellikle yöreye gelen yabancı ziyaretçilerin taleplerini karşılamak adına hizmet vermektedir. İşletmenin tek ruhsatlı kesimhaneye sahip olmasından ötürü 2009'da Kırklareli (Merkez)'de var olan bir diğer domuz çiftliği kapatılmış ve 150 baş domuzun kesimi için işletmeye sevk edilmiştir. Kesimhanenin günde 16 hayvan (domuz) kesim yetkisi bulunmaktadır. Diğer domuz üretme çiftlikleri de İzmir'in Menemen ilçesinde diğeri de yine Antalya'nın Manavgat ilçesi Kızıldağ Köyü'nde bulunmaktadır. Bakanlıkça paylaşılan bilgiler neticesinde Antalya'da 2, İzmir'de de 1 tane olmak üzere toplam 3 tane Belediye Ruhsatlı domuz çiftliği bulunmaktadır. İstanbul'da ise sadece 1 tane domuz eti ve domuz ürünleri üretilen işletme bulunmaktadır.

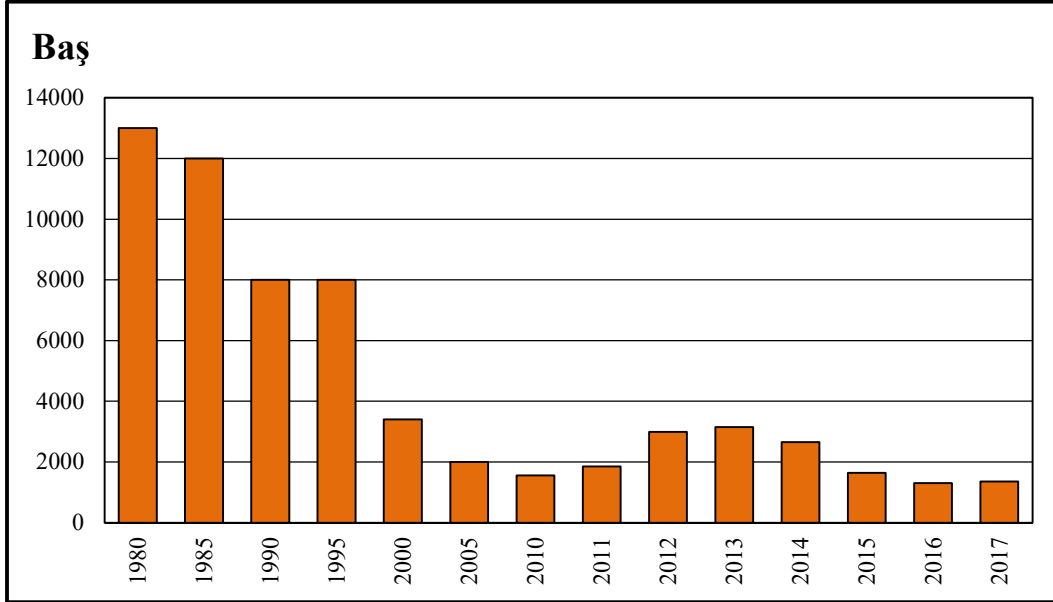
Buraya kadar sayılan ve resmi makamlarca da izinleri alınmış domuz çiftlikleri haricinde ne yazık ki Türkiye'de çok sayıda kaçak domuz çiftliğinin bulunduğu bilinmektedir. Zaman zaman yapılan ihbarlarla varlığı tespit edilen bu gibi işletmelerin yanı sıra illegal yollarla ülkeye sokulan ve kaygı verici seviyelere ulaştığı kamuoyuna yansıyan domuz eti varlığı da üzerinde durulması gereken hassas bir konudur. Kaçak et veya kullanılabilir etlere domuz eti karıştırılması, özellikle işlenmiş gıdalardaki domuz eti katkısı ile ne yazık ki söz konusu faaliyet olumsuz yönleri ile kamuoyunu meşgul etmektedir. Örneğin; 2004'te İzmir'de 300 kişinin domuz eti karışık çiğköfteden dolayı rahatsızlanması Türkiye kamuoyunu uzun süre meşgul etmiştir. Bu durum aynı zamanda Türkiye'deki gıda güvenliği sorununu da gündeme getirmiştir⁸. Aynı yıl İstanbul, İzmir, Adana, Tekirdağ ve Erzincan'da toplam 16 kaçak domuz çiftliği tespit edilmiş ve faaliyetlerine son verilmiş, Balıkesir'de ise 1 adet belediye ruhsatlı domuz çiftliği incelemeye alınmıştır.

⁶ Tropical Turizm Canlı Hayvan Tic. ve San. A.Ş. kurucusu Sayın Mustafa Kaya'ya ilgilerinden ötürü teşekkür ediyoruz.

⁷ Türkiye'de 7 Şubat 2016 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan yönetmeliğin; "*Domuz ve tek turnaklı hayvanların kesimi her iki tür için ayrı ayrı onaylı küçük kapasiteli kesimhanelerde yürütülür.*" maddesi gereğince domuzlar diğer çiftlik hayvanlarının kesildiği yerlerde kesilemezler.

⁸ AB mevzuatına göre yeniden düzenlenen Türk Gıda Kodeksine göre diğer kasaplık hayvanlar kategorisinde domuz, yaban domuzu, at ve tavşan sayılmaktadır. Aynı tebliğde domuz kıymasının yağ oranı % 30 ve altında olmalıdır şeklinde de açıklama yapılmıştır. Konuyla ilgili resmi gazetede yayınlanan tebliğ: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/07/20060707-12.htm> (Son erişim: 07.05.2019).

Türkiye’deki resmi istatistiklere konu olan domuz varlığına baktığımızda son yıllarda zaman zaman artışlar gözlemlense de genel manada domuz varlığında ciddi bir azalma gerçekleşmiştir. 1970’lerde 20 bin, 1980’lerde ise 10 bin başın üzerinde olan domuz varlığı, 1990’larda 8.000 baş civarında kalmış, 2000’lerden itibaren 4.000 başın altında kalmış, son 3 yılda ise 2.000 başı bile bulmamıştır (Şekil 3). Türkiye’de 2016’da son yılların en düşük domuz varlığı kaydedilmiş (1.299 baş) ve 2017’de de az miktarda artarak 1.361 başa çıkmıştır. Türkiye’de yetiştiriciliği en fazla yapılan Yorkshire Domuzu ve bu domuzun melezelidir.

Kaynak: FAO, 2019; TÜİK, 2019.

Şekil 3. Seçilmiş yıllar itibariyle Türkiye’deki domuz varlığı⁹

Türkiye’de resmi olarak domuz besiciliğinin yapıldığı yerler kısa sürede çok ciddi değişimler göstermiştir. Tablo 2’de de görüldüğü üzere seçilmiş 3 yıla ait domuz varlığı bulunan iller ve illerdeki domuz varlığı önemli ölçüde farklılıklar göstermektedir. İlk olarak 2005’te ülkedeki toplam 1.934 başlık domuz varlığının büyük bir kısmının Balıkesir (800 baş)’de olduğu görülmektedir ki, sonraki yıllarda bu ilimizde domuz varlığına rastlanmamaktadır. Aynı yıl Edirne ve Kırklareli’nin de domuz varlığı söz konusu olup yine bu illerde de ilerleyen yıllarda domuz mevcudu ortadan kalkmıştır. 2005’te ilerleyen yıllarda domuz varlığı açısından üst sıralara çıkacak olan Antalya’da sadece 79 baş domuz bulunuyordu. 2010’a gelindiğinde ise Antalya’da domuz varlığı 2005’e kıyasla neredeyse 10 kat artmış ve 761 başa yükselmiştir. İzmir ise genel olarak seçilmiş her yılda belli miktarda domuz varlığıyla ilk 2 sıralarda yer almıştır. Dikkat çekici olan ise 2010’da Gümüşhane’deki 323 başlık domuz varlığı olmuşsa da sonraki yıllarda bu ilimizde de domuz varlığı ortadan kalkmıştır. Son olarak 2017’de ise İzmir’de 670 baş ve Antalya’da da 607 baş domuzla Türkiye’de bu anlamda iki önemli merkez olmuşlardır. Bursa (Nilüfer), İstanbul (Küçükçekmece), Ankara (Kahramankazan) ve Aydın (Efeler)’de da sınırlı sayıda domuz varlığı kaydedilmiştir.

⁹ Türkiye’deki domuz sayısı ile ilgili kaynaklarda değişik rakamlar belirtilmektedir. Örneğin Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO)’ne göre 2005’te Türkiye’de 4.399 baş domuz bulunuyorken aynı yıla ait TÜİK verilerine göre 1.934 başlık domuz mevcudu söz konusudur. Her iki veri arasında % 50’lik ciddi bir fark söz konusu olmakla beraber 2005 öncesine ait veriler FAO’dan, sonrasına ait değerler ise TÜİK’ten alınmıştır.

Tablo 2. Seçilmiş Yıllara Göre Türkiye’de İller Ölçeğinde Domuz Varlığı

2005		2010		2017	
İller	Domuz Sayısı	İller	Domuz Sayısı	İller	Domuz Sayısı
Balıkesir	800	Antalya	761	İzmir	670
İzmir	610	İzmir	450	Antalya	607
Edirne	255	Gümüşhane	323	Bursa	56
Kırklareli	190	Ankara	24	İstanbul	12
Antalya	79			Ankara	9
				Aydın	7
TOPLAM	1.934	TOPLAM	1.558	TOPLAM	1.361

Kaynak: TÜİK, 2019.

Fotoğraf 2. Usulüne Uygun Şekilde Tesis Edilmiş Domuz Çiftliklerindeki Domuzlardan Bir Grup (Antalya / Manavgat)

Domuz varlığının ardından Türkiye’nin domuz ürünleri ithalatına baktığımızda özellikle gıda dışında kullanılan domuz ürünlerinin önemli bir payının bulunduğu görülmektedir. Tablo 3’te de görüldüğü üzere 2000’lerin başlarında 10 milyon TL.’nin altındaki domuz kılı ihracatı, 2010’dan itibaren 10 milyon TL.’yi aşmış, 2014’te 16 milyon TL.’yi ve 2016’da da 20 milyon TL.’yi aşmıştır. Son olarak 2017’de Türkiye, 27.136.148 TL.’lik domuz kılı ithal etmiş, alımın tamamı Çin ve Hindistan’dan gerçekleşmiştir. Domuz kılının ardından en fazla ithalatı yapılan diğer bir domuz ürünü de yine gıda dışı kullanılan kısımlarından hayvanın derisidir. Tabaklanmış deri olarak ithal edilen bu üründe ise domuz kılının aksine ciddi ölçüde gerileme söz konusudur. Tablo 3’te de

görüldüğü üzere 2000'lerde 10 milyon TL.'nin üzerinde domuz derisi ithal ediliyorken 2009'dan itibaren kayda değer ölçüde gerileme yaşanmıştır. Son yıllarda ise sadece birkaç milyon TL.'lik domuz derisi ithal edilmiş, ithalatın önemli bir kısmı da Çin, Tayland, Hollanda, İspanya ve Almanya'dan gerçekleşmiştir.

Tablo 3. Yıllar İtibariyle Türkiye'nin Domuz Ürünleri İthalat Değerleri (TL)

Yıl	Domuz Kılı	Domuz Derisi	Konserve Ürünler	Domuz Yağı*
2002	3.277.405	10.562.983	-	953
2003	4.090.291	13.568.624	5.771	8.630
2004	4.233.914	11.600.457	8.221	47.053
2005	5.371.043	14.618.309	33.585	10.501
2006	5.538.048	20.752.845	98.359	97.803
2007	7.149.995	15.973.105	99.825	31.228
2008	7.405.698	12.787.082	228.254	57.395
2009	9.510.151	4.084.315	304.051	29.474
2010	10.249.487	5.433.870	274.101	98.217
2011	11.674.230	6.767.512	427.541	39.140
2012	12.100.552	4.475.184	447.428	52.325
2013	12.408.276	5.578.487	716.658	62.302
2014	16.103.598	4.450.681	784.223	53.414
2015	18.762.689	3.167.475	786.086	66.995
2016	20.025.328	2.826.657	417.622	93.363
2017	27.136.148	2.894.815	716.200	228.278

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, 2019. *: Gıda ve sanayi amaçlı her türlü yağlar.

Konserve domuz eti (Sakatat dahil) ithalatı da son yıllarda genel olarak artış gösteren bir diğer domuz ürünleri grubunu oluşturmaktadır. Bu gruptan ürünler ise İtalya, Yunanistan ve BK'den ithal edilmektedir. Hem gıda hem de sınai amaçlı kullanılan domuz yağlarının ithalatı ise yıldan yıla önemli değişimler göstermektedir. Örneğin; 2009 – 2012 arasında söz konusu ürün grubunun ithalat değeri büyük değişimler göstermiştir. Son olarak 2017'de ise son yılların en yüksek ithalat değerine ulaşmış ve 228.278 TL.'ye çıkmış, ithalatın büyük kısmı İtalya ve İspanya'dan gerçekleştirilmiştir. Tablo 3'te belirtilen domuz ürünleri dışında da diğer domuz ürünleri kategorisinde değerlendirilen ürünlerin ithalatı göz ardı edilse dahi son 4 yılda Türkiye'nin bu anlamda 20 milyon TL.'nin üzerinde domuz ürünleri ithalatına para harcadığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Türk Kültüründe Domuz

Türk Dünyası'nda hem bir iktisadi faaliyet olarak domuz yetiştiriciliğinin hem de domuzun kültürel açıdan Türk toplumundaki yerini incelediğimiz bu bölümde binlerce yıllık bir yetiştiricilik geçmişi bulunan domuzla esasında Türklerin bu uzun tarihsel süreçte pek de ilgilenmediği anlaşılmıştır. Bu durum İslamiyet öncesinde de ve daha sonra İslamiyet'in benimsenmesiyle de devam etmiştir. Gerçekten de Türk toplumunun yaşam şekli, domuzun karakteristik bir takım özelliklerinden ötürü bu canlıyla olan ilişkiyi sınırlandırmıştır. Domuz, karakteristiği gereği uzun mesafeleri kat

edebilecek, başka bir ifadeyle göçebe hayata uyum sağlayabilecek bir canlı değildir. Ter bezleri olmadığı için de tıpkı mandalar gibi yaşam alanlarının yakınında bataklık, sulu arazi varlığına ihtiyaç duymakta olup pastoral hayvancılığa uyum sağlayamamaktadır. Bu açıdan da Türkler ve Türkler gibi göçebe yaşam tarzını sürdüren kavimler (Moğollar gibi) domuz yetiştiriciliğine yönelmemişlerdir. Akpınar (1984: 8)'ın "*Evcil Hayvanların Tarihi / A History of Domesticated Animals*" adlı eserinde Frederick E. Zeuner'den de aktardığı gibi yerleşik hayata geçilmeden domuzun evcilleştirilmiş olması mümkün değildir. Bundan başka Edward Harper Parker (1895)'in "*Tatarların Bin Yılı / A Thousand Years of The Tartars*" adlı eserinde de Çin kaynakları üzerinde yaptığı çalışmalardan hareketle Türklerin domuz eti yemedikleri ve domuz yetiştiriciliğiyle ilgilenmediği belirtilmektedir. Türk kültürü alanında derin araştırmalar yapmış olan İbrahim Kafesoğlu (1912 – 1984) ve Bahaeddin Ögel (1923 – 1989)'de bu durumu destekleyici tespitlerde bulunmuşlardır. Nitekim tüm dünyada da kabul gören kanaate göre Türk kültüründe at başta olmak üzere göçebe hayat tarzına ayak uydurabilecek hayvanlar (Deve, keçi, koyun gibi) folklorlardan iktisadi hayata kadar Türk yaşam tarzında önemli yerleri bulunan canlılar olmuştur. Hatta çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk toplulukları ren geyiği, manda, eşek, çok çeşitli kanatlı hayvanlar (Tavuk, güvercin, kaz gibi) ve avlanma yoluyla istifade edilen hayvanlar (Keklik, bıldırcın, tavşan, ceylan gibi) olmak üzere pek çok hayvandan istifade etmiş olsalar da domuzdan yararlanma istisnalar dışında söz konusu olmamıştır. Yılın belirli zamanlarında turizmin bir alt dalı olan av turizmi kapsamında yapılan yaban domuzu avcılığı ise sadece avlanmadan ibaret olan, koleksiyonerlerce hayvanın dişlerinin toplanması ile sınırlı bir faaliyettir.

Türklerin domuzdan İslamiyet öncesinde de uzak durduğuna ilk olarak "Türk Tarihi ve Hukuk" (1947) adlı eserinde Sadri Maksudi Arsal işaret etmiştir. Arsal; "*Türkler hiçbir devirde domuz beslememişlerdir. Türklerin bu hayvana karşı duydukları nefret İslamiyet neticesi değildir.*" şeklinde konuyu açıklamıştır. Nitekim çoğu Çin kaynağında da Türklerin domuz eti yemedikleri belirtilmektedir (Kılıç ve Albayrak, 2012: 710). Aynı kaynaklarda at eti yedikleri dahi belirtilen Türklerin, domuz etinden uzak durmaları hemen her açıdan domuzun Türk yaşam tarzına ayak uyduramayacak özellikte olmasından ileri gelmektedir.

Türklerin domuzdan nefret ettiğine yönelik ifade her ne kadar biraz iddialı olsa da gerçekten de Türklerin domuz ve buna bağlı domuz ürünlerine olan mesafeli yaklaşımı da tarihsel süreçte yadsınamayacak bir gerçektir. Öte yandan İslamiyet öncesi Türk toplumlarında doğayla bütünleşik yaşam şekli ve buna göre şekillenen sosyal yapıya bağlı ortaya konan bir takım uygulamalar da domuz karşı bir nefret beslediği fikrinin abartılı bulunmasına neden olmuştur. Buna en somut örnek ise "12 Hayvanlı Türk Takvimi" uygulamasında karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu takvim, Türklerce de kullanılan ve her bir yılın 1 hayvanla simgelendiği 12 yıllık periyodu göstermektedir (Tablo 4). Burada belirtilmesi gereken bir husus da söz konusu takvim Türkler ve Moğollarca da uzun yıllar yaygın bir şekilde kullanılmış olsa da pek çok yabancı kaynakta Çin menşeli olduğu ve "Çin Takvimi / Chinese Zodiac" olarak geçmektedir. Fakat adı geçen takvimin Türk topluluklarında da yaygın bir şekilde kullanılmış olduğu ve Türk kültüründe de önemli bir yeri olduğunu belirtmek gerekir. Söz konusu takvimde 12. yıla karşılık "Domuz Yılı / Donuz Cılı" olarak domuz ile özdeşleştirilmiştir. Takvim temelde "Yang" ve "Yan" adı verilen 2 gruba ayrılmaktadır (Popüler kültürde Yin – Yang olarak bilinmektedir). Buna göre yang yılları bolluk, bereket ve güç ile özdeşleştirilmiş, yan yılları ise kıtlık, zayıflık ve soğuğa karşılık gelmektedir. Hatta Kazakistan'da halk arasında hala anılmakta olan hayvan yılları için Domuz Yılı; belanın çok olduğu şeklinde anılmakla beraber esasında huzur ve sükûnet yılı olarak anılmaya devam etmektedir (İsmail, 2003: 17). 12. yıl yani Domuz Yılı, hem yang hem de yan grubundan özellikler taşımakta olup başarı, bolluk ve bereket yanı sıra zaman zaman istisnai başarısızlıkların da görüldüğü yıl olarak tanımlanır. Bu yılda doğanlar için ise kötü işlerden kaçınan, kötülüğü engellemeye çalışan, bayanlarının ise edepli ve iyi terbiyeli / ahlaklı kimseler olduğu, rahatı ve temizliği seven kimseler

olduğu şeklinde ifade edilir (Biray, 2009: 681). Prof. Dr. Zeyneş İsmail (2003: 17)'in de belirttiği gibi; söz konusu takvim her ne kadar İslamiyet'ten çok önceleri kullanılıyor olduğu için domuz takvimde yer alsada, yine de Türklerin domuzu olumsuzluk ve kötülükle çok özdeşleştirmedeği anlaşılmaktadır. Aksi halde "Domuz Yılı" sadece kıtlık, yokluk, savaş, huzursuzluk gibi olumsuzluklarla tasvir edilen bir yıl olurdu.

Tablo 4. 12 Hayvanlı Türk Takvimine Göre Yıllar¹⁰

Yıl	Hayvan	Karşılık Geldiği Seneler
1.	Sıçan	...1996, 2008, 2020...
2.	Sığır	...1997, 2009, 2021...
3.	Pars	...1998, 2010, 2022...
4.	Tavşan	...1999, 2011, 2023...
5.	Ejderha / Balık	...2000, 2012, 2024...
6.	Yılan	...2001, 2013, 2025...
7.	At	...2002, 2014, 2026...
8.	Koyun	...2003, 2015, 2027...
9.	Maymun	...2004, 2016, 2028...
10.	Tavuk	...2005, 2017, 2029...
11.	İt / Köpek	...2006, 2018, 2030...
12.	Domuz	...2007, 2019, 2031...

Semavi olsun ya da olmasın dünyadaki tüm inançların birtakım kuralları / emirleri bulunmaktadır. Bunlar, giyim – kuşam ve yeme – içme gibi gündelik hayatı da şekillendirecek ölçüde olabilir. Örneğin; Musevilikte domuz, deve ve tavşan eti; Hinduizm'de ise inançları gereği sığır eti yemek; Alevilerce tavşan etinin yenmesi; Ezidilerce marulun yenmesi ve İslamiyet'te de domuz, at, eşek, katır eti yenmesi yasaklanmıştır. Elbette yapılan tefsirlerle doğrudan ismi geçmeyen fakat insana iğrenç, pis gelen pek çok canlının da yenmesi haram kabul edilmektedir (Yılan, böcekler, solucan, amfibiiler, kurbağa gibi). Bununla birlikte bir inanç için haram kabul edilen, başka bir inançta helal kabul edilebilmektedir. Eski Ahit'teki Levililer 11 bölümünde; "Dört ayaklı ve kanatlı böceklerin hepsi sizin için iğrençtir. Ama dört ayaklı ve kanatlı olup ayaklarını sıçramak için kullanan bazılarının etini yiyebilirsiniz. Şunları yiyeceksiniz: Bütün çekirge türleri, küçük çekirge, circırböceği, ağustosböceği. Öbür dört ayaklı, kanatlı böceklerin hepsi sizin için iğrenç sayılır."¹¹ yazmaktadır. Benzer durum domuz eti için de söz konusudur. Museviler ve Müslümanlar domuz etini haram kabul ederken, Hristiyanlarca haram sayılmamaktadır. İslamiyet'te domuz etinin Bakara Suresi 173. Ayet; En'am Suresi 145. Ayet ve Nahl Suresi 115. Ayet'te net bir şekilde haram olduğu belirtilmiştir. İslamiyet'te çift tırnaklı ve geviş getiren hayvanların etlerinin yenmesinde, belli esaslar gözetilerek kesilip tüketildiği sürece bir sakınca olmadığı bildirilmiştir. Domuz da her ne kadar çift tırnaklı bir hayvan olsa da geviş getirmediğinden etinin yenmesi caiz değildir.

¹⁰ Söz konusu takvim Balkanlardan Uzak Doğu'ya kadar pek çok toplum tarafından tarihsel süreçte kullanılmış olup buna göre bazı yıllara ait hayvanlar değişiklik gösterebilmiştir. Örneğin bazı toplumlarda ejderha yılı olarak bilinen 5. yıl, bazı toplumlarda balık yılı olarak anılmaktadır. Kazakistan'da ise domuz yılı "Kara Geyik Yılı" olarak da anılabilmektedir. Yine geyik, karaca gibi hayvanlar da bazı toplumlarda söz konusu takvime eklenmiştir. Ayrıca Pagan kültüründe de benzer şekilde hayvanlarla sembolize edilen takvim kullanılmıştır.

¹¹ Tüm bölüm için bkz. <https://incil.info/kitap/Levililer/11> (Son erişim: 07.05.2019).

Çalışma öznenimiz olan domuz eti ve domuz etinden elde edilen mamulleri çok daha önceleri de bazı toplumlarca haram, necis kabul edilmiştir. Örneğin; günümüzden binlerce yıl önce ilk yerleşik düzene geçen toplumlarda, domuzun ölümlere zarar vermesi ve bunların etlerini yemesi nedeniyle domuz kötü anılmış ve etinin yenmesi yasaklanmıştır (Demirsoy, 1997: 251). Antik Yunan Tarihçi Herodot, Mısırlıların da domuzu temiz olmayan bir hayvan olarak kabul ettiklerini ve domuz çobanlarının da hiçbir tapınağa alınmadığını aktarmıştır (Akpınar, 1984: 5). Hatta firavunların diyetinde de sadece sığır ve kaz eti bulunmaktaydı (Kasapoğlu, 2005: 138). Strabon'un "Coğrafya" adlı eserinde de belirttiği üzere Pontus'ta Komana (Comana) şehrine domuzun sokulmasının dahi yasak olduğu belirtilmektedir (Collins, 2006: 156). Domuza karşı mesafeli yaklaşımda domuzun karakteristik özellikleri de etkili olabilir. Konuyla ilgili Kasapoğlu (2005: 148)'nin çalışmasında da belirttiği gibi "Kur'an 'domuz'u yiyecekler konusunda seçici davranmamanın sembolü kabul etmiş olabilir. Buna göre, bir Müslüman domuzlar gibi, ne bulursa ağzına atmamalıdır; yediklerinde ve içtiklerinde ilahi değerleri dikkate almalıdır." şeklinde açıklaması domuza karşı yaklaşımda göz önüne alınması gereken bir husus olarak belirtilebilir. Esasında burada belirtilen bir nevi oburluk, toplumlarda ve pek çok inançta da ayıplanan, günah kabul edilen bir unsurdur. Hristiyanlıkta Papa I. Gregorius (540 – 604) tarafından Orta Çağ'da ortaya konan "7 Temel / Ölümcül Günah" içerisinde 5. sırada "Oburluk / Gula" yer almaktadır. Modern kültürlerde de oburluk, pisboğazlık, açgözlülük gibi kavramlar çoğu zaman domuz benzetmesiyle dillendirilmekte ve bir hakaret biçimi şeklinde kullanılmaktadır.

Bununla birlikte domuz eti ve domuz etinden elde edilen işlenmiş ürünlerle, domuz yağı gibi gıda maddesi olarak tüketilen gıdalar haricinde domuzdan elde edilen ekonomik değeri haiz diğer ürünlerin kullanımı ve ticaretinde dinen bir sakınca olmadığı da belirtilmiştir. Bayındır (2000)'in da domuz derisiyle ilgili çalışmasında belirttiği üzere domuz derisinin müminlerce kullanılmasında bir sakınca yoktur. Buna dayanak olarak da Hz. Peygamber'in "*Hangi ham deri tabaklansa temiz olur.*" hadisi işaret edilmektedir. Buna karşılık din bilimciler ve konuyla ilgilenenler arasında bu konuda ikilik söz konusudur. Bir kısım söz konusu hadisi sadece eti yenebilen hayvanların derisinin kastedildiği şekilde yorumlamakta ve domuz da dahil olmak üzere yırtıcı hayvanların derilerinin tabaklansa dahi temiz olmayacağı fikrinden hareketle bu derilerden elde edilen ürünlerin kullanımının haram olduğu yönündedir¹². Domuz derisi ile ilgili durum domuz kılı için de geçerlidir ve bu açıdan da ikilik söz konusudur.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Domuz, medeniyet tarihi boyunca köklü bir mazisi bulunan bir canlı olmasına karşın Türk kültüründe genel manada uzak durulmuş bir canlı olmuştur. Buna bağlı olarak da gerek iktisadi gerekse folklorik anlamda domuzla ilgili bir gelişim yaşanmamıştır. Bununla birlikte değişen dünya düzeni ile birlikte farklı kültürlerin ihtiyaçlarına yönelik birtakım uygulamalar da zorunluluk arz eder hale gelmiştir.

Türk Dünyası ve özelde de Türkiye için domuz yetiştiriciliğinin iktisadi manada yeniden göz önüne alınması gerekmektedir. Domuz yetiştiriciliğinde bir devlet kontrolünün olması ve sınırlı bir yetiştiricilik faaliyetinin yapılması bir gereklilik halini almıştır. Türkiye'deki yabancıların ve her yıl ülke nüfusunun neredeyse yarısına yakın bir sayıya ulaşan turist sayısının (Önemli bir kısmı Avrupa ve Rusya'dan gelen ziyaretçilerden oluşmaktadır) ihtiyaçları göz önüne alınarak sınırlı bir domuz mevcudu devlet denetiminde yapıldığı takdirde bu anlamda ortaya çıkabilecek sakıncalı durumların önüne geçilebilecektir. Kaçak domuz çiftlikleri ve yasa dışı yollarla yurda sokulan domuz ürünleri bu sayede engellenecektir. Usulsüz şekilde temin edilen domuz eti ve gıda amaçlı

¹² Domuz derisi ile ilgili bu ikilikle ilgili kapsamlı bir çalışma olan Nevzat Aydın'ın "Derinin Tabaklanması Rivayetinin Sened Tenkidi ve Domuz Derisinin Kullanımı Açısından Değerlendirilmesi" başlıklı çalışmasına bakılabilir.

diğer domuz ürünlerinin insan sağlığını ciddi ölçüde tehlikeye soktuğu da bilinmektedir. Özellikle de domuz eti denildiğinde akla ilk gelen trişin/trişinoz (*Trichinella spiralis*) hastalığı bu anlamda üzerinde durulması gereken bir problemdir. Tüm memelilerde görülebilmeye rağmen ekseriyetle domuzlarda yaygın olarak rastlanmaktadır. Domuz etinin iyi pişirilmeden tüketilmesinin yanı sıra salam, jambon gibi doğrudan tüketimleriyle bağırsak enfeksiyonlarına yol açan bir çeşit parazitin insan vücuduna geçmesi, domuz etinin bilinen en yaygın problemidir. Söz konusu bu duruma dünyada özellikle domuz etinin çok fazla tüketildiği ülkelerde rastlanmakla beraber Türkiye’de de tesadüf edilmiştir. Bu ve benzeri risklere yönelik Antalya ve İzmir’de Gıda, Tarım ve Orman Bakanlığı’nın yetkili kılacağı denetleyicilerce oldukça modern ve yasal mevzuata uygun domuz çiftlikleri (Kesimhaneleri de olmak koşuluyla) tesisi yerinde olacaktır. Fakat bu noktada konu sosyo-kültürel açıdan bazı sıkıntılar barındırmaktadır. Türkiye’de özellikle domuz yetiştiriciliğine yönelik mesafeli tutum devamında Türk halkının söz konusu canlıya ve bu canlının yetiştiriciliğine karşı tavrı pek çok sorunu da beraberinde getirmektedir. Faaliyete yönelik kalifiye eleman sorunu ve bu alanda çalışacak kişi bulmadaki güçlük; altyapısal sorunlar (Özel domuz kesimhanelerinin tesisi gibi), bu alandaki hukuki mevzuattaki eksiklikler ve en önemlisi de toplumsal baskı başlıca problemlerdir. Bunun için de domuz çiftliklerinin kurulacağı yerin çok dikkatli bir şekilde seçilmesi gerekmektedir.

Domuzun iktisadi açıdan ele alınmasında ise domuz ürünlerine ödenen ve yıldan yıla artış gösteren dövizin de göz önüne alınması gerekmektedir. Tesis edilecek domuz çiftliklerinde sınırlı da olsa domuz kılı ve derisi elde edileceğinden bu anlamda ödenen dövizde de bir azalma söz konusu olacaktır.

Son olarak domuzun Türk kültür hayatında asırlardan beri yer bulamamış olmasına bağlı olarak canlıya olan mesafeli tutuma saygılı olunması da ayrıca önemlidir. Bu açıdan manevi değerlere karşı hassasiyetle yaklaşılmalı ve de domuz – domuz ürünlerine yönelik sıkı bir kamu denetiminin yapılması, kamu güvenliği / gıda güvenliği açısından en önemli noktalardandır.

KAYNAKÇA

- AKPINAR, T., (1984), “Domuz Eti Yeme Yasağı ve Türkler”, Tarih ve Toplum Ansiklopedik Dergisi, Sayı: 12, s. 5 – 8, İletişim Yayınları, İstanbul.
- AYDIN, N., (2015), “Derinin Tabaklanması Rivayetinin Sened Tenkidi ve Domuz Derisinin Kullanımı Açısından Değerlendirilmesi”, Dinbilimleri Akademik Araştırmaları Dergisi, Cilt: 15, Sayı: 2, s. 157 – 189.
- BATU, S., (1965), *Özel Zootekni Deve, Domuz, Tavuk Yetiştirilmesi ve Biometrik*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları: 186, Ders Kitabı: 88, s. 107, Ankara.
- BAYINDIR, A., (2000), “Domuz Derisi”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 2, Yıl: 2000, s. 37 – 40, İstanbul.
- BİRAY, N., (2009), “12 Hayvanlı Türk Takvimi –Zamana ve İnsana Hükmetmek–”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 39, Prof. Dr. Hüseyin AYAN Özel Sayısı, s. 671 – 682, Erzurum.
- CHEN, K., BAXTER, Tara, MUIR, William M., GROENEN, Martien A., & SCHOOK, Lawrence B. (2007), “Genetic resources, genome mapping and evolutionary genomics of the pig (*Sus scrofa*)”, *International Journal of Biological Sciences*, 3(3), 153 – 165.
- COLLINS, B. J., (2006), Pigs at the Gate: Hittite Pig Sacrifice in its Eastern Mediterranean Context, *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, Vol. 6, Issue: 1, pp. 155–188.
- CORBET, G. B. (1978), *The Mammals of the Palaearctic Region: A Taxonomic Review*, British Museum (Natural History) and Cornell University Press, London / UK, pp. 314.

- ÇALIŞKANER, Ş., (1984), *Domuz Besleme*, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, s. 98, Ankara.
- DEMİRSOY, A., (1997), *Türkiye Omurgalıları – Memeliler*, Çevre Bakanlığı Proje No: 90 K 1000 90, ISBN: 975-7746-24-X, Ankara, s. 261.
- FAO, (2019). “Hayvancılık İstatistikleri”, <http://www.fao.org/faostat/en/#data> (Son erişim: 07.05.2019).
- HAYLAMAZ, R., (1996). *Türkiye’de Domuz Gerçeği*, Çağlayan Yayınları, s. 268, İzmir.
- İSMAİL, Z., (2003). Kazak Türklerinde 12 Hayvanlı Takvim, TÜRKSOY (Türk Dünyası Kültür, Sanat, Bilim, Haber ve Araştırma Dergisi, Yıl: 3, Cilt: 2, Sayı: 9, s. 15 – 17, Ankara.
- KASAPOĞLU, A., (2005), “Yasak Yiyecekler Dinde Ne Anlama Geliyor? -Kur’an’ın Öğretileriyle Diğer Dinsel Uygulamalar Arasında Bir Mukayese-”, EKEV Akademi Dergisi, Yıl: 9, Sayı: 24, s. 135 – 154.
- Kazakistan Tarım Bakanlığı, Hayvancılık İstatistikleri, 2019, <https://moa.gov.kz/en/index> (Son erişim: 07.05.2019).
- KILIÇ, S., ALBAYRAK, A., (2012), “İslamiyetten Önce Türklerde Yiyecek ve İçecekler”, Journal of Turkish Studies, Vol. 7/2, s. 707 – 716.
- OTTONI, C, FLINK LG, EVIN A, GEÖRG C, DE CUPERE B, VAN NEER W, BARTOSIEWICZ L, LINDERHOLM A, BARNETT R, PETERS J, DECORTE R, WAELKENS M, VANDERHEYDEN N, RICAUT FX, HOELZEL AR, MASHKOUR M, MOHASEB KARIMLU AF, SHEİKHİ SENOS, DAUJAT J, BROCK F, PİNHASİ R, HONGO H, PEREZ-ENCİSO M, RASMUSSEN M, FRANTZ L, MEGENS HJ, CROOIJMANS R, GROENEN M, ARBUCKLE B, BENECKE R, STRAND VIDARSDOTTİR U, BURGER J, CUCCHI T, DOBNEY K, LARSON G. (2013), “Pig domestication and human-mediated dispersal in western Eurasia revealed through ancient DNA and geometric morphometrics”, Molecular Biology and Evolution, 30 (4), pp. 824-32.
- PINAR, V., (1945), *Memleketimiz İçin Önemli Bir Dava Domuz Yetiştirmek*, Işık Basın ve Yayınevi, s. 77.
- TÜİK, (2019), Hayvancılık İstatistikleri, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=92&locale=tr> (Son erişim: 07.05.2019).
- YAVUZ, F., (1984), *Domuz ve Beslenme Sorunlarımız*, Ankara Üniversitesi S.B.F. ve Basın Yayın Yüksekokulu Basımevi, s. 86, Ankara.